

УДК 81'373=161.2=222.1=512.162

DOI <https://doi.org/10.24919/2663-6042.17.2022.10>

ТИПОЛОГІЯ ВЖИВАНЬ І СЕМАНТИЧНИХ ПЕРЕХОДІВ ЛЕКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ШИРИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПЕРСЬКІЙ ТА АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ МОВАХ

Кшановський О. Ч.

Інститут мовознавства імені О. О. Потебні Національної академії наук України

У статті за допомогою семантичної метамови (найважливішими компонентами якої є спостерігач; вертикальність; поверхня; фасад (перед, лице) і протилежний йому тильний бік (тил, зад) об'єктів; внутрішність; порожнє / повне (категорії опису об'єктів у формі контейнерів); контейнер, або умістилище; межі; тло; частина / ціле, множина, маса / дискретні (раховані) об'єкти, а також люди та частини тіла людини) побудовано лексичну типологію прототипових (предметних), розширених (непредметних) та метафоричних вживань прикметників та відад'єктивних іменників сучасних української, перської та азербайджанської мов. Єдина методика паралельних описів у зазначених мовах уможливила, по-перше, виявити три типи вживань лексем на позначення ширини: 1) на позначення перпендикулярного довжині виміру об'єктів топологічного типу «поверхні»: **вулиця, стрічка, ліжко, брови, сходи, абаяжур** та под.; 2) з іменами на позначення об'єктів топологічного типу «безмежні» простори: **небо, море, поле, майдан, широка заплава, широкі лани**; на перший план тут виходить велика протяжність простору з одного боку в інший; 3) з іменами на позначення об'єктів топологічного типу «отвори»: **ворота, двері, рукави, штани, уста, широкий прохід, широке взуття, крісло**. Третій топологічний тип об'єктів має тісний онтологічний зв'язок з попередніми двома: мовець «вимірює» поперечну відстань між двома точками внутрішньої поверхні «отворів» шляхом визначення її (не) достатності для розміщення в ньому попереку мовця (або кількох).

Простежено шість регулярних семантичних переходів у досліджуваних мовах: «поверхні» – «безмежні простори» (широка вулиця → широке місце; ширина вулиці → ширина місця); «поверхні» – «отвори» (широка вулиця → широкий отвір; ширина вулиці → ширина отвору); «отвір» – кількість (широка хода → широка мережа магазинів; ширина кроків → кількість об'єктів); «поверхні» – результат розумової діяльності (широка вулиця → широкий розмах думки); «безмежні простори» – розумові якості (широке місце → широка душа); «отвори» – явища та ситуації (широкий отвір → широке питання).

Окреслено значущість проведеного дослідження: установлена типологія вживань і семантичних переходів лексем на позначення ширини в українській, перській та азербайджанській мовах і запропонований експліцитний опис (у ньому явно вказано на умови реалізації кожної форми) сприятимуть створенню високоякісних словників та граматик досліджуваних мов.

Ключові слова: лінгвістична типологія, лексична і семантична типологія, полісемія, метафора, метонімія, прикметники розміру, відад'єктивні іменники розміру.

Kshanovsky O. Ch. Usage and semantic shifts typology of the words to denote width in Ukrainian, Persian and Azerbaijani. In the article the lexical typology of prototype (objective), extended (non-objective) and metaphorical usages of adjectives and adjective nouns in the modern Ukrainian, Persian and Azerbaijani languages is constructed using the semantic metalanguage. Its most important components are: the observer; verticality; surface; frontage (front, face) and the opposite back (rear) of objects; inside / complete (categories for the description of objects in the form of containers); container; borders; background; part / whole, set, mass / discrete (calculated) objects, as well as people and parts of the human body. The same (identical) method of parallel descriptions in these languages allowed, first, to identify three types of usages of lexemes with the meaning of width: 1) to describe the perpendicular length of the measurement of objects of the topological type of "surface": **street, tape, bed, eyebrows, stairs, lampshade, etc.**; 2) with names to denote objects of the topological type "boundless" spaces: **sky, sea, field, square, wide floodplain, wide fields**; 3) with names to denote objects of the topological type "holes": **gates, doors, sleeves, pants, mouth, wide aisle, wide shoes, chair**. This topological type of objects has a close ontological connection with the previous two: the speaker "measures" the transverse distance between two points on the inner surface of the "holes" by determining its (in) sufficiency to accommodate the speaker (or several speakers) across it. Second, six regular semantic shifts in the studied languages were identified: "surfaces" – "boundless spaces" (wide street → wide place; street width → place width); "surfaces" – "holes" (wide street → wide hole; street width → hole width); "hole" – number (wide gait → wide network of shops; width of steps → number of objects); "surfaces" – the result of mental activity (wide street → wide scope of thought); "boundless spaces" – mental qualities (wide place → wide soul); "holes" – phenomena and situations (wide hole → broad question). Such an explicit description (it clearly indicates the conditions for the implementation of each form) allows us to create high-quality dictionaries and grammars of the studied languages.

Key words: linguistic typology, lexical and semantic typology, polysemy, metaphor, metonymy, dimensional adjectives, dimensional adjective nouns.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. В усіх опрацьованих на сьогодні глобальних комбінованих мовних типах (типологія порядку слів Дж. Грінберга, континентна типологія Г. А. Клімова, типологія вершинного / залежного маркування Дж. Ніколс, синтаксична типологія О. Є. Кібрика, а також класична морфологічна типологія) відсутня лексико-семантична складова. Усебічне ж дослідження лексичної семантики на предмет виявлення типологічно релевантних ознак обов'язково приведе до встановлення закономірного зв'язку між лексикою та іншою частиною універсальної граматики. Ця обставина й спричинила інтенсивний розвиток останніми роками лексико-семантичної типології, метою якої став пошук, виявлення й пояснення типологічно суттєвих ознак у сфері лексичної семантики (див. [12; 7]), оскільки саме такі ознаки (кожної окремої мови) сукупно становлять частину універсального лінгвістичного набору ознак людської Мови¹.

Розмір є традиційним об'єктом сучасної лінгвістичної семантики, а також однією з найпопулярніших тем лексичної типології². Наріжним моментом у дослідженні цієї групи лексики є те, що при кількісному протиставленні виходять не з якихось абсолютних ступенів ознаки, а з кількості ознаки більшої чи меншої за певну середню, нормальну, еталонну величину в даному класі речей. Тому прикметники розміру передбачають у тлумаченнях своїх значень предмет. Однак для того, щоби ввести такий «об'єктний» компонент у структуру значення прикметника розміру, слід усі об'єкти, які можуть мати величину, звести до обмеженої кількості типів. Аналіз же функціонально-відображувальних (ономасіологічних) зв'язків більш ніж 400 уживань українських та перських прикметників розміру в межах ад'єктивно-субстантивних словосполучень виявив, що обсяг цих зв'язків значно коливається (дет. див. [2, 274–276]). І якщо прикметники з **вузкою об'єктною належністю** (*кишеньковий, куций, малорослий, приземкуватий, малометражний*) обмежуються чи то родовою сполучуваністю (*жирний, тлустий* (люди, тварини), *низькостеблий* (рослини)), чи то видовою (*маломірний, повномірний* (взуття), *портативний* (радіоприлади)), чи навіть індивідуально (*вузкоколіїний* (залізниця), *додільний* (сорочина або одержина на зразок сорочки)), то прикметники з **широким відображувальним потенціалом** (*великий, широкий, низький*) можуть сполучатися з іменниками різних референтних класів: «люди», «тварини», «рослини», «будівлі», «одяг», «меблі», «артефакти», «натурфакти» та ін. Ці особливості семантичної сполучуваності прикметників розміру не дають змоги без спеціального дослідження розкрити її мотивацію. Серії іменників, які об'єднані можливістю мати те саме означення, не відповідають ні так званим «природним підкласам», ні підкласам «предметних» і «предикатних» імен,

проте, навпаки, становлять змішані стосовно до цих категорій групи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свого часу Леонард Талмі запропонував відмовитися від геометричного «вимірювання» об'єктів та їх біологічного класифікування [16]. Автор вважає, що мова оперує не шкільною геометрією об'єктів, а їх повсякденною топологією. Тобто носій мови уявляє собі вертикально витягнуті предмети – «шпилі» (*вежа, дерево*); піднесені над поверхнею «опори» (*сидіння, стіл*); предмети, що постійно перебувають над поверхнею, основою (*гілка, хмари*); витягнуті предмети жорсткої конфігурації – «стрижні» (*дошка, нігті*); шнуркоподібні предмети (*волосся, шия*); речовини (*сніг, вода*); «контейнери» (*таз, озеро*); об'єкти, що розташовані в глибині (*коріння*); «пластини» (*плита, килим*); «м'які» ємності (*черевко, гаманець*); «поверхні» (*стіл, спина*); «безмежні» простори (*море, степ*); «отвори» (*щілина, труба*); «безформні» об'єкти (*пляма, квадрат*) [16]. Окрім форми, для зарахування об'єкта до певного топологічного типу суттєвим також є його орієнтація в просторі (див. [13]). У межах цього підходу постала власна метамова (спостерігач, вертикальність, поверхня, фасад і тильний бік об'єктів, внутрішність, порожнє / повне, контейнер, межі, тло, частина / ціле, множина, маса / дискретні (раховані) об'єкти, люди та частини тіла людини).³ Для виявлення цих закономірностей у межах лексичної, або лексико-семантичної, типології сформувався, так би мовити, дві дисципліни з дуже близьким науковим апаратом. Вони мають різні назви, а нерідко в спеціальній літературі не розрізняються. Однією з них є **лексична**, або лексико-семантична, типологія, де об'єктом є слова конкретних мов, для яких визначається розподіл семантичного матеріалу. Іншою – **семантична** типологія, де об'єктом є пари значень, що виявляють концептуальну суміжність. Слова при такому підході лише реалізують семантичний перехід (див. про це [1, 38; 17]).

Формулювання мети й завдань статті. Нашою метою є проведення дослідження в межах двох названих підходів: спершу на основі семантичної метамови описати лексеми на позначення ширини в трьох аналізованих мовах та, як результат, побудувати лексичну типологію їх уживань; далі на основі цих даних побудувати типологію семантичних переходів лексем на позначення ширини в цих же мовах⁴.

Виклад основного матеріалу дослідження. **Прототиповою ситуацією** для цієї групи прикметників є опис скерованого поперек погляду глядача та перпендикулярного чи до висоти, чи до глибини, чи до довжини виміру об'єкта. В українській мові прикметником, що описує такий вимір, є *широкий*. Йому притаманні три типи вживань:

1. На позначення перпендикулярного довжині виміру об'єктів топологічного типу «поверхні»: *вулиця, стрічка, ліжко, брови, сходи, абажур*. Для об'єктів, довжина та ширина яких є візуально

¹ Про актуальність створення метамови семантичного опису та про нерозв'язаність проблеми її створення див. [12, 180; 11].

² Детальний розбір цікавої проблематики цього напрямку лінгвістичної семантики, який торкається фундаментальних уявлень лінгвістів про будову мови, див. [2, 262–286].

³ Детальний огляд когнітивних конструктів для опису мовної семантики див. [8, 347 та наст.].

⁴ Стаття є продовженням дослідження автора [3; 4; 5] про семантичну типологію концепту *ВЕЛИЧИНА*.

співвимірною, особливої ваги набуває їхня орієнтація щодо місця перебування спостерігача. Так, якщо (у)явний спостерігач сидить на чолі столу, то більша протяжність його поверхні буде довжиною, а менша, перпендикулярна довжині, – шириною. Однак якщо (у)явний спостерігач сидітиме за столом з боку більшої протяжності (наприклад, *сидіти за широким робочим або письмовим столом*), то саме вона – більша протяжність, довжина – стає шириною. Менша його протяжність, своєю чергою, взагалі не одержуватиме назви, оскільки не буде функціонально вартісною в такій комунікативній ситуації.⁵ Антонімом у цьому типі вживань є *вузький*: *стіл, прохід, серп, вулиця, стежка, стрічка*.

2. З іменами на позначення об'єктів топологічного типу «безмежні» простори: *небо, море, поле, майдан, широка заплава, широкі лани*. Ці «простори» звичайно мають межі, просто, на відміну від «обмежених» просторів (кімната, зала), не мають остенсивних меж (хоча інтуїтивно ми відчуваємо, що межі *заплави* поступаються межах *моря*). На перший план тут виходить велика протяжність простору з одного боку в інший. Оскільки такі об'єкти мають семантичні обмеження щодо невеликого розміру (пор. неприродні сполучення *вузький степ, вузькі лани*), у рідкісних випадках антонімом може виступати *неширокий*: *неширокий майдан, неширока заплава*.

Ці два топологічні типи мають очевидний тісний онтологічний зв'язок, позаяк описується функціонально вартісна поперечна протяжність – як «поверхонь», так і «безмежних» просторів.

3. З іменами на позначення об'єктів топологічного типу «отвори»: *ворота, двері, рукави, штани, уста, широкий прохід, широке взуття, крісло*. Цей топологічний тип об'єктів має тісний онтологічний зв'язок з попередніми двома: мовець «вимірює» поперечну відстань між двома точками внутрішньої поверхні «отворів» шляхом визначення її (не)достатності для розміщення в ньому поперек мовця (або кількох), пор.: *він ледь протисся у вузькі двері*⁶. Синонімом *широкий* у другому та третьому типах вживань виступає *просторий*: *просторе подвір'я, просторе небо, просторе море, простора нора, вулиця, заплава, просторий шлях, степ*. Від сполучень з *широкий* він відрізняється тим, що описує внутрішній простір об'єктів: *велика нора* (довга, глибока, широка), *широка нора* (у діаметрі), *простора нора* (достатньо внутрішнього простору для її (можливо, й невеликої та неширокої) якісного функціонування). Антонімом для опису діаметра

⁵ Пор. аналогічні контексти: *довгий фасад будинку* (йдучи уздовж стіни фасаду) та *широкий фасад* (дивлячись на будинок з протилежного боку вулиці). Отже, семантичний компонент «поперек погляду глядача» є важливим, а в багатьох випадках єдиним критерієм інтерпретації протяжності «поверхні», пор.: *долоня, усмішка, груди, плечі, підборіддя, обличчя, широкий екран* (у кінотеатрі), *рот, широка дошка* (шкільна).

⁶ Пор. англ. *broad window* «широке вікно (поперек предмета, на приклад на складі)» і *wide window* «широке вікно (поперек простору, в який вставляють вікно)». Сюди саме належить метонімічне сполучення *широкі плечі* (*широкий у плечах*), де йдеться про горизонтальну відстань між плечами.

«отворів» слугує *вузький*: *вузьке подвір'я, крісло, пальто, щілина, вузькі очі*; антонімом до *просторий* – *тісний* пор.: *вузький одяг* (фасон), *тісний одяг* (маленький за розміром).

У **перській мові** близьким відповідником *широкий* є *pahn*. Йому притаманні три типи вживань:

1. Для опису «поверхонь» (виміру, перпендикулярного довжині, висоті або глибині): *kuche-ye pahn* «широка вулиця», *jāde* «дорога», *alangu* «браслет», *lāstikhā* «шини (на колесах)», *sad-e derāz va pahn* «довга, широка дамба», *menkār-e panh* «широкий дзьоб», *abru-ye pahn va portu* «широкі волосисті брови»; (а також нерозчленованого виміру «поверхонь») *barghā-ye pahn* «широке листя», *kaf-e pahn* «широка ступня (ноги)», *panje-ye pahn* «широка лапа», *angushthā-ye pahn* «широкі пальці (у місцях, де беруть відбитки)», *sarmikh-e pahn* «широка голівка цвяха». Прикметник *pahn* є найуживанішою лексемою серед доволі численного синонімічного ряду, оскільки має значення «плаский» (аналогічно *derāz* – «витягнутий»), а «пластини» саме таку форму і мають, пор.: *baqali* – *botri-ye kuchak va pahn* «фляга – маленька пласка пляшка» (дефініція в словнику), *damāq-e pahn* «широкий плаский ніс». Складне дієслово із цим іменником *pahn kardan* досл. «робити широким» має значення «розкладати, розстелити», пор.: *dām ru-ye zamin pahn kard* «він розклав, розстелив тенета на землі», що робить уживання самого прикметника достатньо прозорим. Синонімом *pahn* у цьому типі вживання виступає *ariz*: *khiyābān-e ariz* «широка вулиця», *pārche-ye ariz* «широка тканина», *zamin-e ariz* «широка земля (ділянка)». На відміну від *pahn*, прикметник *ariz* описує лише вимір, перпендикулярний довжині (висоті) «поверхонь», пор.: *sine-ye pahn* «широкі груди», *sad-e pahn* «широка стіна, загорожа», *sarpahne-ye pahn* «широкий кінець тенісної ракетки» (усі ці об'єкти мають лише один функціональний вимір, натомість *ariz* описує один з двох або трьох вимірів об'єкта)⁷. Антонімом *pahn* та *ariz* виступає прикметник *bārik*: *jāde-ye bārik* «вузька дорога», *navār-e bārik* «вузька стрічка», *gushe-ye bārik* «вузькі вуха» (наприклад, у собаки), *surat-e bārik* «вузьке (худе) обличчя», *darre-ye bārik* «вузька ущелина», *khat-e āhan-e bārik* «вузька колія (залізнична)»⁸.

2. Для опису «безмежних» просторів: *jā-ye pahn* «широке, просторе місце», *biyābān* «пустеля». Синонімом *pahn* у цьому типі вживання є *vasi*: *āvardgāh-e vasi* «широке поле битви», *pahne-ye vasi* «широкий простір, арена», *libi az irān vas'itar ast* «Лівія **більша за площею** від Ірану», *makān-e vasi* «широка місцина», *sarzamin-e vasi* «широка земля (ландшафт)»⁹.

3. Для опису «отворів»: *lule-ye kutāhi bā labe-ye pahn* «коротка труба з широкими краями, стінками», *lule-ye pahn* «широке горло (посуду)». Синонім – *gushād*: *dahān gushād* «широко розкритий

⁷ Цей прикметник є математичним терміном і не вживається в побутово-розмовному мовленні.

⁸ У деяких випадках на позначення дуже малого виміру замість *bārik* може вживатися *nāzok*: *taraki nāzok* «тонюсінька щілінка, тріщинка», *abru-ye nāzok* «тонкі, гарні брови», *khat-e nāzok* «тоненька, ледь помітна лінія».

⁹ Уживання цього прикметника обмежується книжною сферою.

рот' (у якому може багато вміститися, наприклад, їжі). Цей прикметник описує не величину, а розмір об'єктів-«отворів»: *shalvār-e gushād* 'широкі штани (завеликі)', *dāman-e gushād* 'широка спідниця (завелика)', *pāltu-ye gushād* 'вільне пальто (таке, що не облягає, завелике)'. Крім цього, для опису «безмежних» просторів та «отворів» уживається прикметник *farākh*: *chashmhā-ye vāv va qāf va fā na tanq bud va na farākh* 'петельки в літерах "вав", "каф" і "фа" були не маленькими і не великими'; *bahr-e farākh* 'велике море'¹⁰. Антонімом у цьому типі вживання виступає прикметник *tang*: *kuche-ye tang* 'тісна вулиця', *otāq-e tang* 'тісна кімната', *gozargāh-e tang* 'тісний прохід', *jā-ye tang* 'тісне, вузьке місце', *dahān-e tang* 'вузький вхідний отвір', *lebās-e tang* 'тісний одяг', *shalvār-e tang* 'вузькі штани' (дудки), *kafsh-e tang* 'тісне взуття', *chashmhā-ye tang* 'вузькі очі', *yaqe-ye tang* 'тісний копір'. Значення іменника *tang* 'вузька глибока ущелина' робить уживання прикметника *tang* прозорим.

В **азербайджанській мові** близьким відповідником *широкий* є *enli*. Йому притаманні два типи вживань:

1. Для опису «поверхонь» (виміру, перпендикулярного довжині, висоті або глибині): *enli küçə* 'широка вулиця', *enli yol* 'широка дорога'; (а також нерозчленованого виміру «поверхонь») *enli ovuc* 'широка долоня'. Антонімом до *enli* є суфіксальний прикметник *ensiz*: *ensiz zolaq* 'неширока стрічка'; *ensiz otaq* 'неширока кімната'.

2. Для опису «отворів»: *enli keçmə* 'широкий прохід', *enli yarıq* 'широка щілина, тріщина'. Антонімом у цьому типі вживань виступає прикметник *dar*: *dar göz* 'вузькі очі'; *dar keçmə* 'вузький / тісний прохід'; *dar səngər* 'вузький / тісний окоп, вузька / тісна траншея'.

Для опису «безмежних» просторів актуальним є прикметник *geniş*, однак у цих випадках він описує внутрішній простір об'єктів: *geniş yol* 'широка дорога'; *geniş meydan* 'широка площа', *geniş otaq* 'простора кімната'.

Розширені контексти. Серед уживань аналізованих прикметників допустимими є їх сполучення з іменами на позначення дещо відмінних від предметних явищ. Це, по-перше, відпредикатні імена, які позначають просторову орієнтацію події або учасників події. Стисло кажучи, ці ситуації здебільшого описуються відповідними прислівниками (пор. *зашироко стати*, наприклад для фотографії), але іноді цю роль беруть на себе прикметники. По-друге, це імена на позначення об'єктів, які не входять до переліку їх прототипових топологічних типів, однак описуються прикметниками розміру завдяки метонімічному переносу¹¹. При цьому сполучення прикметників з іменами на позначення непередметних ситуацій відбувається за аналогією з типами їх уживань у предметних контекстах.

¹⁰ Цей прикметник уживається переважно в книжній сфері (пор. укр. *безкрайній, безмежний, широченний*).

¹¹ Про проблему розрізнення метафори та метонімії, а також про протиставлення понять подібність та суміжність див. [10, 17; 9, 2–21]. Про зміну актантів при метонімізації і, ширше, як процес метонімізації відбувається на граматиці див. [14]. Про суміжність як найважливіше явище семантичної деривації див. [15, 423].

В українській мові з *широкий* представлено два типи предметних інтерпретацій:

– «отвори»: *широкі обійми, широка хода, широкі кроки* (вимірюється відстань від однієї точки простору до іншої, у даному випадку – відстань між руками та ногами); у цьому контексті в одиничних випадках антонімом до *широкий* може бути *тісний*: *тісні обійми, тісні ряди*;

– з актуалізованим кількісним компонентом: *широке коло речей, людей, широка мережа магазинів, широка партійна нарада* (у прикладах наголошено на великій кількості та різноманітності об'єктів, що входять в уявні межі); у цьому контексті антонімами до *широкий* можуть виступати як *вузький* (*вузьке коло друзів*), так і *тісний* (*тісна компанія* (малочисельна), *тісне коло людей* (нечисельне)).

У **перській мові** в розширених контекстах уживається прикметник *vasi* з актуалізованим кількісним компонентом, пор.: *tudehā-ye vasi* 'e *mardom* 'широкі народні маси'. Антонімом до нього – *tang*: *vaqt tang ast* 'мало часу', *dastam tang ast* 'у мене недостатньо коштів', *dāyere-ye tang-e moāsherathā-ye khānevādegi* 'обмежене коло сімейного спілкування, сімейних зв'язків', *ruzi-ye tang* 'малий, недостатній заробіток', *khoreh-e tang* 'недостатня кількість їжі'.

В **азербайджанській мові** в розширених контекстах з *enli* представлено один тип предметних інтерпретацій – «отвори»: *enli addımlar* 'широкі кроки'. Прикметник *geniş* уживається з актуалізованим кількісним компонентом: *geniş mağazalar şəbəkəsi* 'широка мережа магазинів'.

Метафоричні контексти. В українській мові всі порушення сполучуваності з *широкий* вкладаються в схему його прототипових предметних уживань:

1) «поверхні»: *широкий розмах думки* (пор. *широкий розмах крил*; це поняття уявляється таким, що має довжину, пор. *довго думати*, та ширину, пор. *мислити широко, по-державному*);

2) «безмежні» простори: *широка натура, душа, слава, широкий жест* (явища уподібнюються таким, що поширюються на велику відстань та не мають видимих меж); антонім – *вузький*: *вузький світогляд, вузька галузь, вузькі професійні відносини, інтереси*;

3) «отвори»: *широка спеціальність, широке співробітництво, питання, широке висвітлення питання, широке життя, широкий профіль* (явища та ситуації уподібнюються внутрішньому простору між двома точками, у якому може розташуватися багато потрібного, пор.: *широкі межі, горизонти*); сюди належать метонімічні сполучення на кшталт *широкий спеціаліст*; антонімом тут може виступати *тісний*: *кругозір* (обмежений), *тісні взаємозв'язки, відносини, тісна дружба* (усередині немає багато простору для чогось).

У **перській мові** в метафоричних контекстах уживаються прикметники *pahn* з інтерпретацією за типом «поверхні»: *āftāb-e pahn* 'обідній час', а також прикметник *vasi* з інтерпретацією за типом «безмежні» простори: *bāztāb-e vasi* 'і широкий резонанс, відгук'. Їхнім антонімом є прикметник *tang*: *tang bāshad yeki jahān va do shāh* 'для двох царів – **світ тісний**', *zendegi-ye tang* 'важке життя' (коли відчувається нестача всього), *ruz-e tang* 'важкі дні, період' (пор. укр. *чорний день*); *kār-e tang* 'важка робота'.

В азербайджанській мові в метафоричних контекстах уживається прикметник *geniş*, зсув семантики якого відбувається в межах предметних інтерпретацій: *geniş məsələ dairəsi* 'широке коло питань'; *geniş maraq dairəsi* 'широке коло інтересів' (за топологічним типом «отвори»). Антонім – прикметник *dar*: *dar maraq dairəsi* 'взькі інтереси'.

Відад'єктивні імена. В українській мові іменником *ширина* послуговуються тільки в предметних контекстах. На противагу цьому в розширених та метафоричних (і термінологічних) – маємо іменник *широта*: *широта поглядів, інтересів, 30 градусів північної широти*.

У перській мові вживається відад'єктивний іменник *arz*, який:

– у прототипових предметних контекстах описує об'єкти топологічного типу «поверхні», а точніше

лише вимір, перпендикулярний довжині (висоті), пор.: *arz-e pārche* 'ширина тканини';

– у розширених непередметних контекстах актуалізує часовий компонент: *dar arz-e do sāl* 'протягом двох років', *arz-e yek hafte* 'протягом тижня'.

Крім цього, досить активним є й іменник *vos 'at*, який:

– у прототипових предметних контекстах описує нерозчленований вимір «поверхонь», пор.: *keshvarhā-ye digar vos 'at-e kamtar dārand* 'інші країни поступаються площею'; *vos 'at-e dasht* 'широта (простір) степу', *vos 'at-e bāq* 'широта (простір) саду';

– у метафоричних контекстах детермінований конкретними предметними інтерпретаціями: *vos 'at-e qalb* 'широта серця (його терпеливість, здатність багато винести)', *vos 'at-e nazar* 'широта поглядів'; *vos 'at-e zendegi* 'безмежність життя'.

Таблиця 1

Контексти	«Поверхні»	«Безмежні простори»	«Отвори»	Кількість
Прототипові (предметні)	<i>широка вулиця</i> – <i>kuche-ye pahn – enli kūçə</i>	<i>широке місце</i> – <i>jā-ye pahn – geniş məkan</i>	<i>широкий отвір</i> – <i>sorākh-e pahn – enli deşik</i>	
Розширені (непередметні)	–	–	<i>широка хода</i> – азерб. <i>enli addımlar</i> 'широкі кроки'	<i>широка мережа магазинів</i> – перс. <i>tudehā-ye vasi'-e mardom</i> 'широкі народні маси' – азерб. <i>geniş mağazalar şəbəkəsi</i> 'широка мережа магазинів'
Метафоричні	<i>широкий розмах думки</i> – перс. <i>āftāb-e pahn</i> 'обідній час'	<i>широка душа</i> – перс. <i>bāztāb-e vasi'i</i> 'широкий резонанс, відгук'	<i>широке питання</i> – азерб. <i>geniş maraq dairəsi</i> 'широке коло інтересів'	

Таблиця 2

	Перська мова	Українська мова	Азербайджанська мова
Семантичні переходи			
ПРОТОТИПОВІ (ПРЕДМЕТНІ) КОНТЕКСТИ			
«поверхні» – «безмежні простори»	<i>kuche-ye pahn</i> 'широка вулиця' → <i>jā-ye pahn</i> 'широке місце'	<i>широка вулиця</i> → <i>широке місце</i> <i>ширина вулиці</i> → <i>ширина місця</i>	<i>enli kūçə</i> 'широка вулиця' → <i>geniş məkan</i> 'широке місце'
«поверхні» – «отвори»	<i>kuche-ye pahn</i> 'широка вулиця' → <i>sorākh-e pahn</i> 'широкий отвір'	<i>широка вулиця</i> → <i>широкий отвір</i> <i>ширина вулиці</i> → <i>ширина отвору</i>	<i>enli kūçə</i> 'широка вулиця' → <i>enli deşik</i> 'широкий отвір'
РОЗШИРЕНІ (НЕПРЕДМЕТНІ, МЕТОНІМІЧНІ) КОНТЕКСТИ			
«отвір» – кількість	<i>sorākh-e pahn</i> 'широкий отвір' → <i>tudehā-ye vasi'-e mardom</i> 'широкі народні маси'	<i>широка хода</i> → <i>широка мережа магазинів</i> <i>ширина кроків</i> → кількість об'єктів	<i>enli addımlar</i> 'широкі кроки' → <i>geniş mağazalar şəbəkəsi</i> 'широка мережа магазинів'
МЕТАФОРИЧНІ КОНТЕКСТИ			
«поверхні» – результат розумової діяльності	<i>kuche-ye pahn</i> 'широка вулиця' → <i>āftāb-e pahn</i> 'обідній час'	<i>широка вулиця</i> → <i>широкий розмах думки</i>	–
«безмежні простори» – розумові якості	<i>jā-ye pahn</i> 'широке місце' → <i>bāztāb-e vasi'i</i> 'широкий резонанс, відгук'	<i>широке місце</i> → <i>широка душа</i>	–
«отвори» – явища та ситуації	–	<i>широкий отвір</i> → <i>широке питання</i>	<i>enli deşik</i> 'широкий отвір' → <i>geniş maraq dairəsi</i> 'широке коло інтересів'

В азербайджанській мові іменник *en* уживається в предметних контекстах, позначаючи лише вимір, перпендикулярний довжині (висоті): *iki metr enində* 'шириною у два метри'¹².

Усе сказане схематично підсумовано в таблиці 1.

На основі представленої лексико-семантичної типології можна побудувати типологію семантичних переходів лексем на позначення ширини в досліджуваних мовах (див. табл. 2). Саме поняття семантичного переходу є способом відображення того факту, що певні два смисли не випадково виражаються в певній мові тим самим словом – чи то синхронно, у формі двох значень полісемічного слова, чи то діахронічно, у формі етапів семантичної еволюції [1, 36]¹³.

¹² Уживання цього прикметника обмежується книжною сферою.

¹³ Неможливо не зауважити дивовижний паралелізм процесів полісемії в неблизькоспоріднених мовах. Наведений матеріал доводить слушність висновків дослідників (див. [1, 37]), що асоціації, які лежать в основі метафор і метонімій, що паралельно виникли в різних мовах, ймовірно, глибоко вкорінені в людському досвіді та значною мірою не залежать від культури чи середовища.

Висновки та перспективи досліджень. При міжмовному описі досліджуваної групи лексики ми відмовилися від традиційних структурних методик відтворення семантики лексики. Наш опис відповідає трьом важливим критеріям подання матеріалу в сучасних словниках. По-перше, на відміну від традиційної лексикографії, яка орієнтувалася на опис окремого слова як самотійного об'єкта дослідження, превалює репрезентація класів слів, об'єднаних за однією або кількома ознаками. По-друге, поруч із поданням змісту словних та лексичних одиниць мови представлено семантичні зв'язки між ними. По-третє, опис відповідає принципу антропоцентризму, тобто є максимально орієнтованим на зручність сприйняття цього опису, а саме вресгті-решт на наївне сприйняття. Інакше кажучи, опис відповідає найважливішій властивості – експліцитності, тобто коли в ньому явно вказано на умови реалізації тієї чи тієї форми (унаочнюється те, що об'єднує і що розрізняє мови), коли за певним значенням ми можемо побудувати відповідну йому форму та певній формі приписати її значення (саме це й робить носій мови, коли говорить чи слухає).

ЛІТЕРАТУРА

1. Зализняк Анна А. Семантический переход как объект типологии. *Вопросы языкознания*. 2013. № 2. С. 32–51.
2. Кшановський О. Ч. Перська мова у функціонально-типологічному висвітленні. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 424 с.
3. Кшановський О. Ч. ВЕЛИЧИНА в українській, перській та азербайджанській мовах (міжмовна типологія прямих та переносних уживань у різних контекстах). *Поміж мов і культур : методологічний еkleктизм і міждисциплінарність сучасного мовознавства* : колективна монографія / гол. ред. К. І. Мізін. Переяслав-Хмельницький; Кременчук : Вид. ПП Щербатих О. В., 2017. С. 333–348.
4. Кшановський О. Ч. Типологія вживань і семантичних переходів лексем на позначення висоти в українській, перській та азербайджанській мовах. *Проблеми гуманітарних наук* : зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія». 2021. Вип. 45. С. 221–239.
5. Кшановський О. Ч. Типологія вживань і семантичних переходів лексем на позначення глибини в українській, перській та азербайджанській мовах. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика*. 2021. Т. 32 (71). № 4. Ч. 1. С. 299–308.
6. Рахилина Е. В. Семантика размера. *Семиотика и информатика*. Москва : «Языки русской культуры», «Русские словари», 1995. Вып. 34. С. 58–81.
7. Рахилина Е. В., Плунгян В. А. О лексико-семантической типологии. *Т. А. Майсак, Е. В. Рахилина (ред.). Глаголы движения в воде : лексическая типология*. Москва : Индрик, 2007. С. 9–26.
8. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике. *Современная американская лингвистика : Фундаментальные направления* / под ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой и И. А. Секериной. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Эдиториал УРСС, 2002. С. 340–369.
9. Barnden John A. Metaphor and metonymy : Making their connections more slippery. *Cognitive Linguistics*. 2010. Vol. 21 (1). P. 1–34.
10. Evans V., Bergen Benjamin K., Zinken J. The cognitive linguistics enterprise : an overview. *Evans Vyvyan, Bergen Benjamin K., Zinken Jörg (eds.). The Cognitive Linguistic Reader*. Equinox Publishing, 2007. P. 1–36.
11. Fintel K., Matthewson L. Universals in semantics. *The Linguistic Review*. 2008. Vol. 25. P. 139–201.
12. Koptjevskaja-Tamm M., Vanhove M., Koch P. Typological approaches to lexical semantics. *Linguistic Typology*. 2007. № 11. P. 159–185.
13. Lang E., Carstensen K. U., Simmons G. Modelling Spatial Knowledge on a Linguistic Basis. *Theory – Prototype – Integration*. Berlin, Heidelberg, New York : Springer-Verlag, 1991. 138 p.
14. Mendoza Ibanes Francisco Jose Ruiz de, Hernandez Lorena Perez. Metonymy and the grammar: motivation, constraints and interaction. *Language and Communication*. 2001. Vol. 21. P. 321–357.
15. Rainer F. Semantic change in word formation. *Linguistics*. 2005. Vol. 43–2. P. 415–441.
16. Talmy L. How language structures space. *Pick H., Acredolo L. (eds.). Spatial orientation : theory, research, and application*. New York : Plenum, 1983. P. 225–282.
17. Zalizniak Anna A. The Catalogue of Semantic Shifts: 20 Years Later. *Russian Journal of Linguistics*. 2018. Vol. 22. № 4. P. 770–787.

REFERENCES

1. Zalizniak, Anna A. (2013). Semanticheskij perekhod kak object tipologii [Semantic shift as an object of typology]. *Voprosy jazykoznanija*, 2, 32–51 [in Russian].
2. Kshanovsky, O. Ch. (2011). *Perska mova u funkcionalno-typolohichnomu vysvitleni* [The Persian language: Functional-typological approach]. Kyiv: Publishing House Dmytro Buraho [in Ukrainian].
3. Kshanovsky, O. Ch. (2017). VELYCHYNA v ukrajinskij, perskij ta azerbajdzanskij movach (mizmovna typolohija priamykh i perenosnykh znachen) [DIMENSION in Ukrainian, Persian and Azerbaijani (crosslinguistic typology of the direct and figurative meanings)]. *Mizin K. I. (ed.). Pomiz mov i kultur: metodolohichnyj eklektysm i mizdystyplinarnist suchasnoho movoznavstva*. Perejaslav-Khmelnytskyj; Kremenchuk: Shcherbatiukh O. V., 333–348 [in Ukrainian].
4. Kshanovsky, O. (2021). Typolohiia vzhyyan i semantychnykh perekhodiv leksem na poznachennia vysoty v ukrainskii, perskii ta azerbajdzhanskii movakh [Usage and semantic shifts typology of the dimensional words of *height* in Ukrainian, Persian and Azerbaijani]. *Problemy humanitarnykh nauk: zb. nauk. prats Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya "Filolohiia"*, 45, 221–239 [in Ukrainian].
5. Kshanovsky, O. (2021). Typolohiia vzhyyan i semantychnykh perekhodiv leksem na poznachennia hlybyny v ukrainskii, perskii ta azerbajdzhanskii movakh [Usage and semantic shifts typology of the dimensional words of *depth* in Ukrainian, Persian and Azerbaijani]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriya Filolohiia. Zhurnalistyka*, 32 (4) / 1, 299–308 [in Ukrainian].
6. Rachilina, J. V. (1995). Semantika razmiera [Semantics of size]. *Semiotika i informatika*. Moskva: "Jazyki russoj kultury", "Russkije slovari", 34, 58–81 [in Russian].
7. Rachilina, J. V., Plungian, V. A. (2007). O leksiko-semanticheskoy tipologii [On lexical-semantic typology]. *Majsak T. A., Rachilina J. V. (eds.). Glagoly dvizenija v vodje: lieksicheskaja tipologija*. Moskva: Indrik, 9–26 [in Russian].
8. Chenki, A. (2002). Semantika v kognitivnoj lingvistike [Semantics in cognitive linguistics]. *Kibrik A. A., Kobozeva I. M., Sekerina I. A. Sovremennaja amerikanskaja lingvistika: Fundamentalnyje napravlenija*. Moskva: Editorial URSS, 340–369 [in Russian].
9. Barnden, John A. (2010). Metaphor and metonymy: Making their connections more slippery. *Cognitive Linguistics*, 21 (1), 1–34.
10. Evans, V., Bergen, Benjamin K., Zinken, J. (2007). The cognitive linguistics enterprise: an overview. *Evans Vyvyan, Bergen Benjamin K., Zinken Jörg (eds.). The Cognitive Linguistic Reader*, 1–36.
11. Fintel, K. von, Matthewson, L. (2008). Universals in semantics. *The Linguistic Review*, 25, 139–201.
12. Koptjevskaja-Tamm, M., Vanhove, M., Koch, P. (2007). Typological approaches to lexical semantics. *Linguistic Typology*, 11, 159–185.
13. Lang, E., Carstensen, K. U., Simmons, G. (1991). Modelling Spatial Knowledge on a Linguistic Basis. Theory – Prototype – Integration. Berlin, Heidelberg, New York: Springer – Verlag.
14. Ruiz de Mendoza, F. J., Hernandez Perez, L. (2001). Metonymy and the grammar: motivation, constraints and interaction. *Language and Communication*, 21, 321–357.
15. Rainer, F. (2005). Semantic change in word formation. *Linguistics*, 43–2, 415–441.
16. Talmy, L. (1983). How language structures space. *Pick H., Acredolo L. (eds.). Spatial orientation: theory, research, and application*. New York: Plenum, 225–282.
17. Zalizniak, A. A. (2018). The Catalogue of Semantic Shifts: 20 Years Later. *Russian Journal of Linguistics*, 22 (4), 770–787.